

O „materijalnosti“ kipa Izide iz Enone

PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ

Izvorni znanstveni rad
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
pkarkovic@uniri.hr

U radu se donosi kratak pregled uporabe mramora kao građevinskoga i skulptorskoga materijala u rimskome razdoblju te pregled istraživanja antičkih mramora od 17. stoljeća do danas. U tome kontekstu predstavljaju se rezultati analize mramora kipa Izide iz Enone i drugih mineraloško-petrografskih i kemijskih analiza kamena rimskih skulptura s područja Hrvatske. Ne temelju tih analiza, na primjeru Izidina kipa, raspravlja se na koji je način u rimskome carskom razdoblju dolazilo do odabira mramora za skulpturu i kako poznavanje „materia prima“ utječe na interpretaciju kipa/spomenika u cjelini.

Ključne riječi: Izida, Nin, Aenona, mramor, Thasos, Tas, izijački kult; rimska skulptura

Povod je ovomu radu mineraloško-petrograf-ska i kemijska analiza mramora u kojemu je izrađen kip Izide iz Enone, a koja je bila učinjena u proljeće 2018. godine. O samim je detaljima analize, rezultatima, arhivskim podacima vezanima uz kip objavljen rad u koautorstvu s D. Mudronja.¹ Ovo je međutim prilika da se u kontekstu rasprava o materijalnosti likovnoga djela dodatno istraži produkcija toga mramora i njegova prisutnost na tržištima s područja provincije Dalmacije i Carstva, moguće porijeklo kipa i njegova datacija te značaj koji poznavanje „materia prima“ ima na interpretaciju kipa u cjelini.

UVOĐENJE, UPORABA I ZNAČENJE MRAMORA U RIMSKOME CARSKOM RAZDOBLJU

Brojni istraživači slažu se da su mramori u rimskoj kulturi bili simbolom političkoga i društvenoga prestiža te da je u mnogim slučajevima njihova uporaba imala i specifično ideološko značenje.² U razdoblju prije nove ere na Apeninskome poluotoku nije postojala tradicija eksploatacije mramora. U graditeljstvu su, uz drvo i ciglu, korištene lokalne sedimentne stijene vapnenac i *travertino*, vulkanski konglomerati tuf i *peperino*, dok je u skulpturi, uz lokalni kamen, prevladavalo drvo i terakota (sl. 1). Slično je i na području Ilirika gdje nema izvora mramora, a vapnenac se od pretpovijesti vadi u nizu lokalnih kamenoloma.³

Početak uvođenja mramora u rimsko graditeljstvo i umjetnički obrt te u skulpturu smješta se tek

u 2. st. pr. Kr., a podudara se sa širenjem rimske države i utjecajima koju na njihovu kulturu i umjetnost ima prvenstveno grčka (helenistička) „civilizacija“.⁴ Postupnom su romanizacijom i organizacijom provincija veliki kamenolomi i kiparske radionice poput prokoneških, atičkih, i dr. došle pod rimsku državu, a potom i carsku upravu, što je utjecalo na porast narudžbi, uvoz u Italiju i provincije gotovih i polugotovih proizvoda, mramora kao sirovine te uvoz majstora „na velika vrata“.⁵ Najranijim se primjerima skulpture iz prokoneškoga mramora na području Ilirika smatraju poznati friz s plesačicama i reljef s prikazom Akcijskoga tropeja iz Narone. Nenad Cambi smatra da je u Naroni još od helenističkoga razdoblja postojala lokalna radionica za obradu mramora u kojoj su u 1. st. pr. Kr. nastali navedeni primjeri.⁶

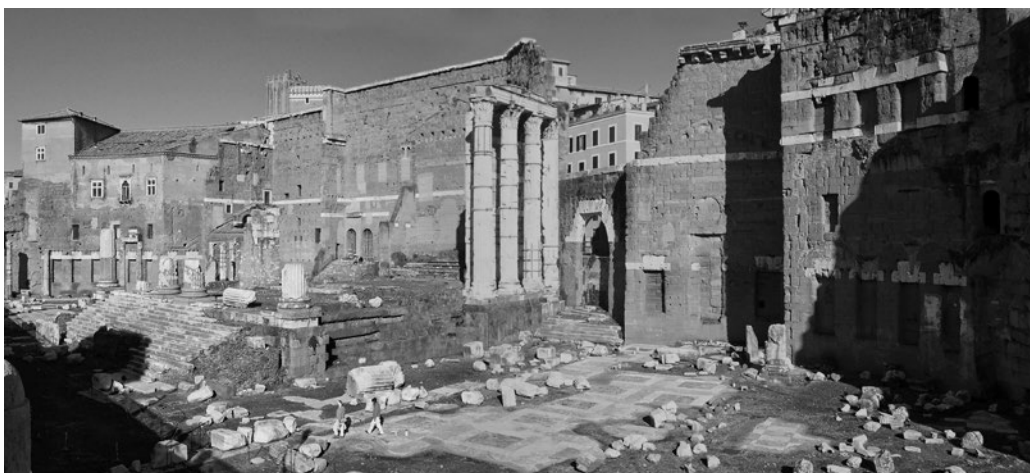
U širenju i „afirmaciji“ mramora ne samo kao sirovine, nego i simbola rimske moći i blagostanja presudna je, na razmeđu era, bila uloga Oktavijana/Augusta. Specifične političke okolnosti, među kojima se ističe primjerice Oktavijanovo osvajanje Egipta, primirje s Partima, pacifikacija i organizacija Ilirika, preuzimanje novih izvršnih titula, razdoblje *Pax Romana*, stvorili su uvjete u kojima je Rim od „grada u cigli“ zaista postao mramorim gradom.⁷ U programima obnove starih hramova, monumentalizacije Palatina, Marsovih polja, gradnji novoga foruma, svoje je mjesto pronašao apeninski lunski mramor, grčki *cipollino*, ali i druge vrste kao što su crveni egipatski porfir, zeleni i crni granit, diorit i sl. (sl. 2).⁸ Mramori s područja „Egeje“ poput taškoga, delskog i lezborskoga sve su se češće počeli koristiti u skulpturi i arhitektonskoj dekoraciji. Navedenim je urbanističkim aktivnostima i materijalima August postavio temelje i smjernice onoga što je postalo tradicionalna carska monumentalna gradnja na koju se većina njegovih bližih i daljih carskih nasljednika nastojala referirati na različite načine.⁹

Od Flavijevaca do kasne antike fokus se velikih carskih programa „mramorizacije“ iz Rima i Italije postupno premještao na nova provincijalna središta

Sl. 1. Kip žene s dvoje djece (*peperino*), 2. st. pr. Kr., *Centrale Montemartini*, Rim, ID fotografije 386 (Sovrintendenza Capitolina - Foto in Comune).

(*Tarraco, Italica, Lepcis Magna*, i dr.).¹⁰ Širenje tržišta i „moda“ mramora toga vremena utjecalo je i na otkriće mnogih manjih lokalnih kamenoloma i radionica, kao što je primjerice mramor s područja današnjega Pohorja u Noriku.¹¹ Ustalile su se i mnoge „stilske“ prakse, poput korištenja bijeloga mramora u ukrašavanju fasada i eksterijera općenito, mramora u boji u popločavanju i ukrašavanju unutrašnjih prostora, ali i naglašavanju nekih njihovih važnih dijelova (na primjer prostori velikih egzedri Augustova foruma, za razliku od središnjega opločenja, bili su popločani su talijanskim sivim, numidijskim žutim i „lucullanskim“ crveno-crnim mramorom) (sl. 2). Slično, ciljno korištenje određenih vrsta kamena može se pratiti i u skulpturi. Potvrđena je rimska praksa prikazivanja pokorenih naroda u materijalu koji je potjecao iz „barbarskih“ krajeva, među kojima su neki od najpoznatijih primjera kipovi Dačana s Konstantinova slavoluka (izvorno sa spomenika iz Trajanova razdoblja u Rimu) u frigijskome *pavonazzettu* (sl. 3) ili Dačanin iz kolekcije Mattei (2. st., *Palazzo Altemps*, Rim,) s

Sl. 2. Pogled na istočnu egzedru i hram Marsa osvetnika, Augustov forum, Rim. Središnji dio foruma bio je popločan u lunske mramoru, u njemu su izrađeni i vanjski dijelovi arhitekture hrama. Egzedra je bila popločana talijanskim sivim, numidijskim žutim i „Lucullanskim“ crveno-crnim mramorom (fotografija Ž. Miletić).

Sl. 3.
Kip Dačanina
(frigijski
pavonazzetto), u
vrijeme obnove
Konstantinovog
slavluka u Rimu.
Kip je iz Trajanovog
razdoblja.
Pretpostavlja se da
je izvorno stajao na
Trajanovom forumu
ili nekom drugom
javnom spomeniku
iz tog perioda
(preuzeto iz: *Arco
di Costantino,
tra archeologia e
archeometria*, ur.
P. Pensabene, C.
Panella, Roma,
1999., 34, Fig. 24).

Sl. 4.
Kip Izide,
okolica Napulja,
2. st., *Museo
Archeologico
Nazionale*, Napulj
(preuzeto iz: *Iside,
il mito, il mistero,
la magia*, ur. E.
A. Arslan, Milano,
1997., 165).

odjećom i obućom u „žutome“ numidijskom mramoru, s crnim licem i rukama u grčkome mramoru, tzv. *bigio morato*.¹² U punoj su se plastici bojom i teksturom kamena nerijetko naglašavali pojedini dijelovi tijela i nošnje figura, korištenjem najčešće bijelih mramora u izradi glave, ruku i nogu, a tamnoga mramora, granita i različitih vrsta alabastra za haljine i naglavke. Nebrojeno je takvih primjera portreta i prikaza božanstava u rimskim i svjetskim muzejima, a ovdje se, u skladu s temom rada izdvaja prikaz Izide iz okolice Napulja (2. st., *Museo Archeologico Nazionale di Napoli*) s nošnjom u crnome, a licem i nadlakticama u bijelome mramoru (sl. 4).¹³

Konstantinovo je razdoblje i niz političko-administrativnih, društvenih i religijskih promjena koje ono donosi izrazito prepoznatljivo u arhitekturi i skulpturi.¹⁴ Običaj preuzimanja i prenamjene dijelova „klasičnih“ spomenika ne ogleđa se samo u dekoraciji građevina, arhitektonskim formama, nego i u ponovnoj uporabi sirovina. Smatra se da prisustvo „starijih“ elemenata mramorne arhitektonske dekoracije u centralnim dijelovima prvih kršćanskih bazilika, mauzoleja i sl. nema isključivo praktičnu nego i simboličnu ulogu poveznice s „dobrom“ prošlosti, tradicijom rimske „kulture“ gradnje, i slično (sl. 5).¹⁵ No unatoč nužnosti sve češće ponovne uporabe materijala, uzrokovane ekonomskom i političkom krizom Carstva koje je išlo prema svojemu kraju, uvode se i neki novi luksuzni materijali poput akvitanskoga crno-bijelog mramora.¹⁶ Preseljenje prijestolnice u Konstantinopol i podjela Carstva na Istočno i Zapadno označilo je početak kraja antičkoga Rima kao mramornoga grada. Prema riječima P. C. Claussena

„Il rinnovamento della Roma postantica coincide con una progressiva distruzione del materiale antico, l'unica 'riserva naturale' di Roma...“.¹⁷ U stoljećima koja su slijedila Rim se pretvarao u veliki kamenolom mramora i drugih vjiednih materijala, koji su se odnosili diljem Italije i Europe. Tek od 17. stoljeća, kada je ponestalo zaliha, naručitelji su se okrenuli novim izvorima kamena.

OD EKSPLOATACIJE DO KOLEKCIJONIZMA I RAZVOJA ZNANOSTI O STIJENAMA I MINERALIMA

Gotovo paralelno, krajem 17. i početkom 18. stoljeća, interes za antičkim mramorom poprimio je stručno-znanstveni karakter pojavom prvih sakupljača-istraživača mramora, mineraloga, petrografa, petrologa, i dr. Osim interesa za antiku, istraživanje prati i tehnološki napredak, pri čemu je za analizu kamena posebnu ulogu imao razvoj mikroskopa, poslije i lasera. Početak stvaranja zbirki minerala i stijena u Hrvatskoj seže u prvu polovinu 19. stoljeća u doba Hrvatskoga narodnog preporoda te se kao i u mnogim svjetskim centrima podudara s početkom intenzivnoga prikupljanja arheoloških i etnografskih predmeta.¹⁸ U vezi s temom ovoga rada među brojnim sakupljačima-istraživačima toga vremena ističe se Mijat Sabljar koji je za vrijeme svog boravka na Trsatu, kao kustos zbirke muzeja Nugent, četrdesetih godina 18. stoljeća uzimao uzorke mramora i slao ih na detaljnije mineraloško/petrografske analize u Beč.¹⁹ Prepoznavši vrijednost jednoga takvog mramora, Sabljar je za vrijeme svoga boravka u Ninu

1852. posredovao u prodaji kipa Izide zagrebačkome Narodnom muzeju gdje se kip i danas nalazi.²⁰

Većim su dijelom 20. stoljeća arheologija, petrografija i mineralogija paralelno napredovale, a tek su se osamdesetih godina počele aktivnije nadopunjavati. Razvojem i kombinacijom tehnika kao što je mikroskopska mineralna i petrografska analiza tankih preparata, koja analizira fizička svojstva kamena (prosječnu veličinu zrna, vrstu, oblik i strukturu, povezanost kristala), geo-kemijsko istraživanje elemenata u tragovima na samim antičkim kamenolomima i kemijskih analiza uzoraka poput analize stabilnih izotopa ugljika i kisika danas je moguće s visokim postotkom sigurnosti odrediti tip mramora i njegovo porijeklo.²¹ Radi se pretežno o invazivnim metodama koje podrazumijevaju uzorkovanje spomenika i materijala zbog čega se tijekom posljednjih dvaju desetljeća nastoje dodatno razviti neinvazivne metode analize koje će dati iste rezultate.²²

Do danas su u Hrvatskoj mineraloško-petrografske i kemijske analize objavljene za odabranu rimsku skulpturu i arhitektonsku dekoraciju porijeklom iz Istre (iz zbirke Arheološkoga muzeja Istre u Puli)²³, Narone (naronitanskoga *Augusteuma*)²⁴ te iz Murse (iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu i Muzeja Slavonije u Osijeku).²⁵ Analiza mramora iz Istre pokazala je velik broj primjera u lunscome, penteličkom i parskom mramoru, sa samo jednim uzorkom možda izrađenim u taškome mramoru.²⁶ Formalna i stilska obilježja te skulpture ukazala su da se radilo o importiranoj skulpturi ili o skulpturi lokalne izrade. Za sada je na širem području Pule utvrđeno postojanje barem jedne lokalne marmorarije.²⁷ Naronna je, kao što je već rečeno, također imala vlastitu radionicu skulpture u prokoneškome mramoru, čija se djelatnost možda proširila i na druge vrste mramora.²⁸ Mineraloško-petrografska i kemijska istraživanja učinjena su za carske kipove iz *Augusteuma* za koje se pretpostavlja da su kao gotovi proizvodi uvezeni u Naronu između 1. i 2. stoljeća.²⁹ Radi se o skulpturi pretežno u penteličkome i parskome sa samo jednim primjerom u taškome mramoru.³⁰ Što se tiče mramora u kojemu se izrađivala skulptura iz Murse, većinski je bio porijeklom iz Norika, pretežno iz kamenoloma Gummern kod Villacha (koji također leži na Dravi) te iz kamenoloma na području današnjega Pohorja.³¹ Pretpostavlja se da se skulptura u većoj mjeri uvozila gotova. Na navedenim primjerima dvaju primorskih i jednoga kontinentalnog rimskoga grada uočava se kako je odabir mramora u rimskim regijama i provincijama mnogo „dugovao“ ustaljenim trgovačkim i prometnim pravcima, pa su tako u Istri i Dalmaciji prisutniji mediteranski mramori, dok se u Panoniji težilo nabavi istočnoalpskih mramora. I druga, makroskopska istraživanja kamena skulpture, arhitektonske dekoracije i predmeta umjetničkoga obrta na području Panonije i Dalmacije to potvrđuju.³²

KIP IZIDE IZ ENONE

Kip Izide iz Enone, po mjestu nalaza, materijalu, može se reći i tematici, također pripada mediteranskomu krugu iako je danas dio stalnoga postava Lapidarija Arheološkoga muzeja u Zagrebu (sl. 6-8). U Zagreb je stigao zahvaljujući posredovanju Mijata Sabljara, jednoga od utemeljitelja zbirke zagrebačkoga Narodnog muzeja, koji je na kip naišao 1852. u Ninu za vrijeme svojih putovanja po Dalmaciji.³³ Kip je do tada bio u posjedu obitelji Gojić, a pronađen je, kako prenosi Sabljara, na njihovoj obiteljskoj oranici u neposrednoj blizini istočnih gradskih vrata.³⁴ Arhivska je analiza katastika i katastarskih mapa Nina iz razdoblja sredine i druge polovine 19. stoljeća potvrdila Sabljarove navode i mjesto nalaza kipa na istočnoj periferiji ninskoga poluotoka (sl. 9).³⁵ Podatak je važan jer demantira dosadašnje pretpostavke o mjestu nalaza kipa pored foruma ili na sjeverozapadnome dijelu grada blizu pretpostavljenoga hrama Venere Anzotike.³⁶

Kip Izide, visine 1,36 m s bazom, nešto je manji od prirodne veličine čovjeka. Očuvano je tijelo ženske figure kojemu nedostaju glava, dio nadlaktica i podlaktice te dio stopala. Na nekoliko se mjesta na kipu poput bokova i baze uočavaju površinska oštećenja. Na mjestu gdje se trebala nalaziti glava pravilan je polusferični utor koji ukazuje na to da je glava bila zasebno izrađena. Unatoč nedostacima, primjećuje se da je prednja strana kipa mnogo bolje izvedena od stražnje na temelju čega se zaključuje da je kip bio namijenjen frontalnomu prikazu, moguće jer se izvorno nalazio u niši ili uza zid neke građevine.

Figura je odjevena u dugu tuniku kratkih rukava povezanih nizom dugmadi koji su vidljivi na nadlakticama, tzv. izidinski plašt sa sitnim resama svezan u čvoru na prsima i još jedan plašt palu koji pokriva leđa te pada do poda.³⁷ Elegantni i plastični, dijagonalno postavljeni nabori izidinskoga plašta, efekt gotovo prozirnih tkanina u kojima se nazire anato-

Sl. 5. Unutrašnjost Crkve sv. Kostance, izvorno mauzoleja Kostantine i Helene, kćeri Konstantina I., izgrađenoga između 337. i 361. godine. Granitni stupovi koji dijele deambulatorij od središnjeg prostora pripadali su ranijoj rimskoj građevini, moguće Bakhovom hramu. a (preuzeto 16.4.2020 s https://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Santa_Costanza#/media/Fichier:S_Costanza_1160909-10-11.JPG).

Sl. 6-8.
Kip Izide (tasoski
mramor), Enona,
prva pol. 1. st.,
Arheološki muzej
u Zagrebu, AMZ-
KS-34 (fotografije I.
Krajcar).

mija savijene lijeve noge, u kontrastu su s dubokim okomitim naborima tunike vidljivima na prsima i između noge ispod plašta.

Uz utor za glavu vide se ostaci dvaju valovitih pramenova kose od kojih je lijevi duži u odnosu na desni. Ovakav položaj pramenova sugerira da je glava bila pomaknuta lagano udesno. Nadlaktice su priljubljene uz tijelo. Težina je figure na desnoj nozi dok je lijeva noga opuštена prema natrag što ostavlja dojam kretnje cijele figure prema naprijed. Po stavu i pomalo suzdržanoj kretnji tijela prema naprijed, nadlaktica priljubljenih uz tijelo, po načinu na koji je vezan čvor plašta i po raspuštenim pramenovima koji padaju na ramena kip se može identificirati s nizom poznatih prikaza božice Izide i njezinih sljedbenica, posebno tzv. kanonskom Izidinom ikonografijom.³⁸ U skladu s tim može se pretpostaviti da je i enonski kip imao podignutu desnu ruku u kojoj se nalazio *sistrum* (prema kojemu je bila usmjerena i glava figure), a lijevu spuštenu uz tijelo, poput citirane kipa Izide iz okolice Napulja (sl. 4).³⁹

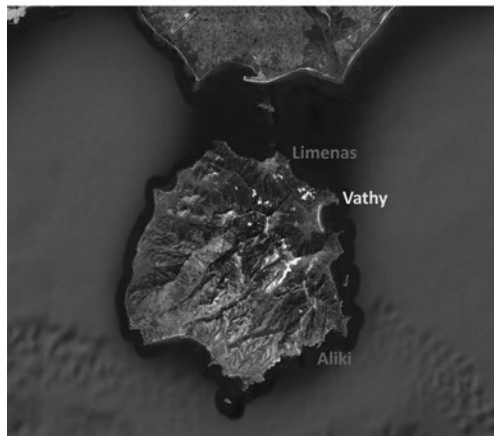
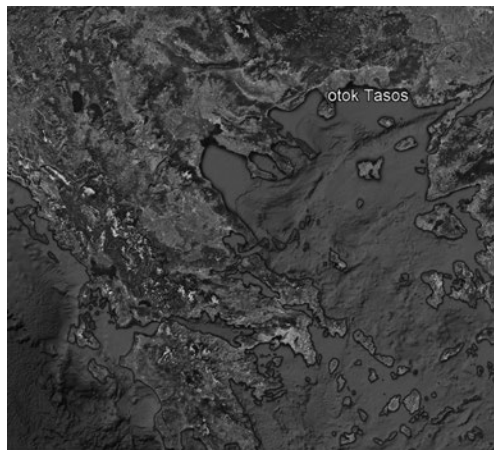
Istraživači koji su prvi pisali o kipu poput Sabljara i don Luke Jelića identificirali su ga kao Izidu.⁴⁰ Sličnoga su stava bili Mate Suić i Petar Selem.⁴¹ Nenad Cambi i Bruna Kuntić Makvić razmatraju mogućnost identifikacije kipa s likom Kleopatre-Izide, kao para akefalnomu kipu enonske carske skupine koji se u literaturi najčešće identificira s Cezarom.⁴² Arhivski podaci govore da su u neposrednoj blizini enonskoga foruma pronađene četiri muške statue nadnaravne veličine, koje se danas čuvaju u Arheološkom muzeju u Zadru i četiri ženske koje trenutno nije moguće sigurno identificirati.⁴³ Od četiriju, dva su muška kipa prikazana u „božanskoj nagosti“, a dva u togama. Samo su dvama, jednome togatu i jednome polunagom sačuvane glave te se identificiraju s postumnim Augustom, odnosno s Tiberijem. Na temelju toga te na temelju stilskih i ikonografskih obilježja kipova pretpostavlja se da je čitava grupa nastala u razdoblju vladavine Tiberija te da je prikazivala pripadnike julijevsko-klaudijevske dinastije, čiji je začetnik Julije Cezar prikazan „postumno“ u „božanskoj nagosti“, ujedno i najvećih dimenzija.⁴⁴ Budući da je u Enoni pronađen i jedan prerađeni portret Domicijana u Nervu, postoji pretpostavka da se carska grupa s vremenom proširivala.⁴⁵ U skladu s tim Cambi ne isključuje mogućnost identifikacije kipa Izide i s nekom caricom iz razdoblja principata koja se izjednačavala s Izidom. U svakom slučaju, razmatra se pripadnost ovoga kipa jednoj od grupa enonske carske skupine. Tome u prilog interpretira se mjesto nalaza kipa za koji se do sada smatralo da bi mogao biti u neposrednoj blizini foruma,

njegovu gotovo prirodnu veličinu i ikonografiju te činjenicu da je glava bila izrađena odvojeno, moguće kao portret javne osobe.⁴⁶ Sabljarovi podaci koji se podudaraju s ninskim katasticima ukazuju da kip u topografskome smislu nije moguće povezati s julijevsko-klaudijevskom carskom skupinom. Kip se razlikuje i po korištenome materijalu. Naime kipovi postumnoga Augusta, Tiberija i drugih dvaju koji čine tu skupinu izrađeni su u bijelome mramoru sa sivo-zelenim venaturama karakterističnima za više tipova dekorativnoga kamena, u ovome slučaju najvjerojatnije luskoga mramora. Korištenje iste vrste mramora za ta četiri kipa doprinosi pretpostavci da su bili dijelom kronološki istovremene narudžbe i radionice. Da su Cezar i „Izida-Kleopatra“ bili napravljeni kao par, pretpostavlja se da bi i ženski kip bio u istome materijalu, srodnih dimenzija, izvedbe i kvalitete.

MINERALOŠKO-PETROGRAFSKA I KEMIJSKA ANALIZA KIPA IZIDE IZ ENONE

Mineraloško-petrografska i kemijska analiza kamena pokazala je da je kip Izide iz Enone izrađen u dolomitnome mramoru, bijele boje i krupnih zrna, koji s velikom vjerojatnošću potječe iz kamenoloma rta Vathy na grčkome otoku Tasu (sl. 10).⁴⁷ Radi se o lokalitetu na kojemu se mramor vadio najmanje od arhajskog razdoblja, s posebnim intenzitetom u helenističkome i rimskome carskom periodu.⁴⁸ Istraživanja ostataka nedovršenih predmeta na samome lokalitetu, muzejskih zbirki na otoku i diljem svijeta pokazala su da se taški dolomitni mramor u rimskome razdoblju koristio pretežno u izradi dekorativne

Sl. 9. Topografska karta Enone/Nina (preuzeta iz MARIJA KOLEGA, „Pravci urbanih komunikacija u antičkoj Enoni“, *Histria antiqua*, 17, 2009., 124). Crveno-područje mjesta nalaza kipa Izide. Plavo-područje foruma i mjesta nalaza skupine carskih portreta.

Sl. 10. Položaj otoka Tasosa u Egejskom moru i kamenoloma Limenas, Vathy i Aliki na otoku (karte preuzeta 15.12.2019. s: <https://www.google.hr/intl/hr/earth/>).

pune plastike i reljefa, arhitektonske dekoracije i sarkofaga, odnosno da nije bilo njegove značajnije uporabe kao građevinskoga materijala.⁴⁹ Krupna zmatost i tvrdoća nisu obilježja mramora koji su se najčešće koristili u rimskome kiparstvu, kao što je parski, prokoneški, luskni, no izgleda da je upravo specifična čista bijela boja s čestom pojavom mnoštva sjajnih kristala utjecala na popularnost taškoga dolomita. To potvrđuju, među ostalim, istraživanja koja su u posljednjih tridesetak godina ciljano provedena na preko četrsto helenističkih i rimskih kipova za koje se smatralo da pripadaju grupi dolomitnih mramora, od čega je za gotovo 90 % primjera potvrđeno porijeklo upravo s Tasa.⁵⁰

Ta su istraživanja ukazala na postojanje lokalnih taških radionica karakterističnoga načina obrade kamena koji se sastojao u pomalo pojednostavljenom „mekoj“ obradi površina bez pretjerivanja u detaljima (sl. 11). Ti su se predmeti gotovi ili djelomično gotovi zadržavali na otoku, ali i prodavali diljem Carstva.⁵¹ Mnogo je veći morao biti izvoz polugotovih proizvoda.⁵² Najvećim tržištima taškoga dolomita pokazali su se grčka pokrajina Makedonija i sjeverozapadne pokrajine Male Azije, na čelu s Efezom, koji su razvili za to specijalizirane kiparske radionice. Kipovi u taškome mramoru izrađeni u Makedoniji našli su potom svoje mjesto u Rimu, provinciji Galiji i Germaniji.⁵³ Smatra se da je Rim morao imati i vla-

Sl. 11.
Glava Lucija Cezara
(dolomitski mramor),
Tasos, 1. – 25.
g., Royal-Athena
Galleries, New York.

stiti radionicu za obradu taškoga mramora, a radionice toga mramora pretpostavljene su i na području Grčke i Egipta.⁵⁴

Za sada je na području Ilirika samo za jedan kip potvrđeno porijeklo mramora s otoka Tasa, a to je kip Vespazijana iz rimske kolonije Narone (sl. 12).⁵⁵ Za razliku od enonske Izide čiji se mramor veže uz taški kamenolom rta Vathy, mramor u kojem je izrađen Vespazijan najvjerojatnije potječe s drugoga lokaliteta na otoku, a to je kamenolom Aliko (sl. 10).⁵⁶ Zbog dimenzija (visina s bazom 2,03 m) i visoke kvalitete izvedbe Vespazijanov se kip u dosadašnjoj literaturi povezuje uz naronitanski *Augusteum* iz kojega potječu još najmanje dvadeset tri kipa, od kojih većina datira u razdoblje julijevsko-klaudijevske dinastije i izrađena je pretežno u parskome i prokoneškome mramoru.⁵⁷ Posveta kipa Vespazijana interpretira se, stoga, kao „proširenje“ početne carske grupe. Materijal u kojemu je kip napravljen razlikuje se od materijala početne julijevsko-klaudijevske grupe te ukazuje i na mogućnost „proširenja“ broja radionica s kojima lokalna zajednica surađuje.⁵⁸ U literaturi za sada nije predloženo gdje je mogao biti izrađen kip Vespazijana.

Sudeći po postotku u kojemu se javljaju u drugim svjetskim zbirkama, sigurno je u Naroni i drugdje na području Ilirika bilo još primjera skulpture u mramorima s Tasa, no nužna su preciznija i ciljana istraživanja kako bi se to potvrdilo. Na temelju svega navedenog postavlja se pitanje gdje je i kada mogao biti izrađen Izidin kip iz Enone, na Tasu, u nekoj od prethodno navedenih „istočnjačkih“ ili italjskih radionica ili lokalno na širem području Enone i/ili Jadera?

Sl. 12.
Kip Vespazijana,
Augusteum Narona,
oko 75. g., Arheološki
muzej Narona
(fotografija: Nikola
Šiško, Fototeka je
Arheološkog muzeja
Narona.).

FORMALNA, STILSKA OBILJEŽJA I DATACIJA KIPA

U analizi Izidina kipa iz Enone N. Cambi primjećuje da je slabije izvedbe u odnosu na enonsku carsku skupinu julijevsko-klaudijevskoga razdoblja, ali ih kronološki smješta u isto razdoblje vladavine Tiberija (14. – 37. g.).⁵⁹ Slabija se izvedba na „Izidi“ prepoznaje u mnogo plicemu modeliranju većine nabora haljina te u nejednakoj kvaliteti izrade pojedinih dijelova kipa. U odnosu na skladno izvedene nabore izidinskoga plašta na bokovima, oni smješteni ispod vrata i na ramenima slabije su definirani. Rub plašta neposredno uz polukružni ovratnik tunike samo je urezan u obliku slova „V“; nabori smješteni između ramena i čvora plitki su, manje „plastični“ od onih na boku; resice vidljive na lijevome ramenu i prsima kratke su i međusobno povezane u plitkome reljefu; čvor je pojednostavljen s nekoliko nasumično postavljenih ureza (sl. 8). Pretpostavlja se da je ovdje korištena tehnika urezivanja dljetom različitih veličina. Za razliku od toga dijela nošnje, na

više mjesta ispod prsa kipa prepoznaje se korištenje kiparske tehnike svrdlanja. Svrđlo, koje je kružnoga presjeka i igličastoga metalnog vrha, vrtnjom ostavlja specifična pravilna kružna ili polukružna udubljenja. Na ovome se kipu „otisci“ svrdlanja prepoznaju na nekoliko mjesta na naborima izidinskoga plašta ispod prsiju i na bokovima – nabori se presavijaju u smjeru prema gore i prema tijelu figure, formirajući na nekim mjestima na boku u presjeku oblik slova „C“ sa zadržavanjem na vrhu. Srodan oblik dijagonalnih nabora plašta, premda mnogo plastičnije i dublje izveden, primjećuje se i na kipovima carske skupine, posebno akefalnomu kipu naga gornjeg dijela tijela koji se najčešće identificira s postumnim Cezarom. Tehnika svrdlanja u razdoblju principata i jest prisutna od julijevsko-klaudijeve dinastije. Kao kronološki se *topos* u literaturi najčešće citiraju portreti Agripine Mlađe (15. – 59. g. pr. Kr., supruge cara Klaudija i majke Nerona) čije frizure bogate kovčama nije bilo moguće izvesti dlijetom.⁶⁰ Kao *terminus post quem* za Izidin kip može se stoga razmatrati drugo desetljeće 1. stoljeća.

Uz citiranu carsku skupinu srodne se stilske karakteristike elegantnih i plastičnih, dijagonalno postavljenih nabora pale, u kontrastu s dubokim okomitim naborima tunike primjećuju i na drugim kipovima iz provincije koji datiraju u razdoblje julijevsko-klaudijeve dinastije.⁶¹ Formalno i stilski najbliži se primjeri enonskoj Izidi prepoznaju na nekoliko kipova privatnih osoba u mramoru koji se čuvaju u Arheološkome muzeju u Zadru (sl. 13), koji su, uspoređujući ih primjerice s enonskom carskom

skupinom, najvjerojatnije djelo neke lokalne radionice.

Na temelju svega navedenog pretpostavlja se da je Izidin kip kao mramorni blok došao iz Tasa ili iz nekoga distributivnog centra toga mramora, a da je dovršen u lokalnoj enonskoj ili jadertinskoj radionici koja je „kopirala“ mnogo kvalitetnije „uzore“ iz istoga razdoblja, u ovome slučaju kipove carske skupine iz Enone. Radilo se svakako o jednoj posebnoj i ciljanoj narudžbi budući da, barem za sada, taški mramor jest prisutan u skulpturi provincije, ali u mnogo manjemu postotku u odnosu na parski, pentelički ili lunski.

Upravo bi „rijetkost“, specifična bijela boja i sjaj ovoga mramora mogao potvrđivati da je riječ o kipu božice Izide, a ne privatne osobe. Jedan od najljepših i najpoznatijih spomenika klasične grčke umjetnosti, tzv. Tron Ludovisi (460. – 450. g. pr. Kr., *Palazzo Altemps*, Rim, sl. 14) izrađen je upravo u mramoru s lokaliteta Vathy na otoku Tasu.⁶² Izrazito sjajni kristali toga mramorna bloka zaista doprinose posebitosti i svečanosti prikazanoga trenutka, rođenja božice ljepote i ljubavne žudnje – Afroдите. Poznat je barem još jedan kip Izide također izrađen u taškome mramoru, ali i nekoliko primjera njezinih kipova s nošnjom u različitim obojenim vrstama kamena iz rimskoga razdoblja. U njima se zaista najbolje ogleda specifičnost „božanskih naravi“ Izide, poznate iz niza aretalogija koje joj se obraćaju kao onoj *qua est omnia*.⁶³

Sl. 13.
Ženski kip, Jader, prva desetljeća 1. st., Arheološki muzej Zadar (fotografija P. Karković Takalić).

Sl. 14.
tzv. Tron Ludovisi, Rim, 4. st. pr. Kr., Palazzo Altemps, Rim (fotografija P. Karković Takalić, prema dozvoli Ministarstva za kulturna dobra, aktivnosti i turizam – Museo Nazionale Romano / su concessione del Ministero per i beni e le attività culturali e per il turismo – Museo Nazionale Romano).

Bilješke

- ¹ PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, DOMAGOJ MUDRONJA, Arhivski podaci, mineraloško-petrografska i ikonografska analiza kipa Izide iz Enone / The archival data on, and petrographic, mineral and iconographic analyses of the statue of Isis from Enona, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, LIII (2020.), 2021., 93-121.
- ² PATRIZIO PENSABENE, „Amministrazione dei marmi e sistema distributivo nel mondo romano“, *Marmi antichi*, ur. G. Borghini, Roma, 1997., 41; TOMMASO ISMAELLI, GIUSEPPE SCARDOZZI, „Introduction“, *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor, Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation*, ur. T. Ismaelli, G. Scardozzi, Santo Spirito (Ba), 2016., 5.
- ³ NENAD CAMBI, „Local Sculpture from Illyricum (Dalmatia and Istria). Import and Local Production. A Survey“, *Akti XII. međunarodnog kolokvija o rimskoj provincijalnoj umjetnosti, Datiranje kamenih spomenika i kriterij za određivanje kronologije*, Pula, 23. – 28. svibnja 2011., ur. I. Koncani Uhač, Pula, 2014., 14-39. U vezi s antičkim kamenolomima Ilirika ovdje se navodi samo nekoliko radova: NENAD CAMBI, „Kiparstvo na otoku Braču u antičko doba“, *Brački zbornik*, 21, 2004., 241-246; SARA POPOVIĆ, „Kamenolomi Starogradskog zaljeva: problematika podrijetla kamena korištenog za izgradnju bedema antičkog Fara / The Quarries in Stari Grad Bay: Deciphering the Provenance of Stone Used for Building the City Walls of Ancient Pharos“, *Archaeologia Adriatica*, 6. siječnja 2012., 107-128.
- ⁴ Literarni izvori, neizravno, svjedoče o uvozu mramora kao sirovine iz Grčke i Male Azije u 2. st. pr. Kr., što potvrđuju arheološki ostaci građevina iz toga razdoblja poput hrama Jupitera iz tzv. Metelovoga trijema (*Porticus Metelii*) u Rimu izrađena u penteličkom mramoru; RANIERO GNOLI, „Introduzione“, *Marmi antichi*, ur. G. Borghini, Roma, 1997., 13. Kao potvrdu uvoza mramora u boji, poput frigijskoga ljubičasto-bijelog „pavonazetta“ ili numidijskoga „žutog“ mramora, interpretira se pojava u 2. st. pr. Kr. tehnike „scutulata“. Unutar pravilnih obruba od crnih ili bijelih kockica, u središnji dio mozaik-koga tepiha, na pomalo neuredan način slagale su se mramorne tesere različitih boja i veličina; MARIA LUISA MORRICONE MARTINI, *Scutulata pavimenta*, Roma, 1980.
- ⁵ JOHN WARD PERKINS, „Dalmatia and the marble trade“, *Disputationes Salonitanae* 1970, Split, 1975., 38-39; GIORGIO ORTOLANI, „Lavorazione di pietre e marmi nel mondo antico“, *Marmi antichi*, ur. G. Borghini, Roma, 1997., 32-33; PATRIZIO PENSABENE, Amministrazione dei marmi... (bilj. 2), 44, i dalje.
- ⁶ NENAD CAMBI, Local Sculpture from Illyricum... (bilj. 3), 15.
- ⁷ Suet. *Aug.* 28, 3; GAJ SVETONIJE TRANKVIL, „August“, Dvanaest rimskih careva, ur. S. Hosu, Zagreb, 1978, 75. O Augustovoj graditeljskoj djelatnosti vidi još: *R. gest. div. Aug.* IV, 19.1-21.1, 24.1; *Res gestae divi Augusti, Djela božanskog Augusta*, ur. R. Matijašić, Pula, 2007., 31-35; PAUL ZANKER, *The Power of the Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor, 1983., 101, i dalje.
- ⁸ LUCREZIA UNGARO, „Marmi del Foro di Augusto“, *I luoghi del consenso imperiale. Il Foro di Augusto. Il Foro di Traiano. Catalogo*, Catalogo della mostra, Roma, 1995., 63-73; RANIERO GNOLI, Introduzione... (bilj. 4), 13; GIORGIO ORTOLANI, Lavorazione di pietre... (bilj. 5), 32.
- ⁹ RANIERO GNOLI, Introduzione... (bilj. 4), 13.
- ¹⁰ PATRIZIO PENSABENE, „Decorazione architettonica, l'impiego del marmo e importazione di manufatti orientali a Roma in Italia e Africa (II-IV secolo d.C.)“, *Società Romana e Impero Tardoantico*, 3°, *Le merci, gli insediamenti*, ur. A. Giardina, Roma-Bari, 1986., 285-429; LORENZO LAZZARINI, „The distribution and re-use of the most important coloured marbles in the provinces of the Roman Empire“, *ASMOSIA VII, Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA, Thasos 15-20 septembre 2003*, Paris-Athènes, 2009., 459-484.
- ¹¹ BOJAN DJURIĆ, „The end of Roman quarrying on Pohorje“, *Ptuj v rimskem cesarstvu mitražem in njegova doba. Ptuj im Römischen Reich Mithraskult und seine Zeit. Ptuj in the Roman Empire Mithraism and its era. Pokrajinski Muzej Ptuj, Mednarodno Znanstveno Srečanje. Internationales Symposium. International scientific symposium, Ptuj, 11.-15. Oktober 1999*, Ptuj, 2001., 61-70.
- ¹² RANIERO GNOLI, Introduzione... (bilj. 4), 14; PATRIZIO PENSABENE, Decorazione... (bilj. 10), 43; Isti, „Progetto unitario e reimpiego nell'Arco di Costantino“, *Arco di Costantino tra archeologia e archeometria*, ur. P. Pensabene, C. Panella, Roma, 1999., 33, i dalje. Za „giallo antico“ s primjerima vidi: GABRIELE BORGHINI (ur.), *Marmi antichi*, Roma, 1997., 214-215, br. 65; za „bigio nero“ vidi: GABRIELE BORGHINI (ur.), *Marmi antichi*, Roma, 1997., 161, br. 17.
- ¹³ CATERINA COZZOLINO, „IV.11 Statua di Iside“, *Iside. Il mito, il mistero, la magia*, ur. E. A. Arslan, Milano, 1997., 165.
- ¹⁴ JAŠ ELSNER, „Perspectives in Art“, *The Cambridge companion to the age of Constantine*, ur. N. Lenski, Cambridge, 2005., 255-277; MARK J. JOHNSON, „Architecture of Empire“, *The Cambridge companion to the age of Constantine*, ur. N. Lenski, Cambridge, 2005., 278-297.

- ¹⁵ PATRIZIO PENSABENE, „Reimpiego dei marmi antichi“, *Marmi antichi*, ur. G. Borghini, Roma, 1997., 56.
- ¹⁶ „Bianco e nero antico“, *Marmi antichi*, ur. G. Borghini, Roma, 1997., 154-156, br. 14.
- ¹⁷ PETER CORNELIUS CLAUSSEN, „Marmi antichi nel medioevo romano. L'arte dei Cosmati“, *Marmi antichi*, ur. G. Borghini, Roma, 1997., 64.
- ¹⁸ O razvoju petrografije u Hrvatskoj između kraja 19. i prvih triju desetljeća 20. st. vidi: ALOJZ GETLIHER, „Mijo Kišpatić, istaknuti hrvatski petrograf i popularizator prirodoslovlja“, *Radovi Leksikografskog zavoda »Miroslav Krleža«*, knj. 3, 1993., 169-186.
- ¹⁹ IVAN MIRNIK, „Mijat Sabljar“, *Muzeologija*, 28, 1991., 15.
- ²⁰ PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, DOMAGOJ MUDRONJA, Arhivski podaci (bilj. 1).
- ²¹ Pregled povijesti razvoja i tehnika petrografskih i mineraloških istraživanja u „službi“ humanističkih znanosti donosi: LORENZO LAZZARINI, „Archaeometric aspects of white and coloured marbles used in antiquity: the state of the art“, *Periodico di Mineralogia*, 73, 2004., 113-125.
- ²² LORENZO LAZZARINI, Archaeometric aspects... (bilj. 21), 116-117.
- ²³ ALKA STARAC, „The use of the marble in roman Pula“, *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA, Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity*, I Volume, ur. P. Pensabene, E. Gasparini, Roma, 2015., 319-332.
- ²⁴ AURELI ÀLVAREZ, ISABEL RODÀ, „The Analysis of the marble sculpture from the Augusteum“, *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, roman sculpture from the Augusteum at Naronna*, ur. E. Marin, Split, 2004., 167-174.
- ²⁵ BOJAN DJURIĆ *et al.*, „Karakteriziranje mramornih spomenika Murse“, *Osječki zbornik*, Vol. 29, No. XX, 2009., 9-17. Analiza mramora koji potječe s područja Murse dio je većega projekta istraživanja porijekla mramora i trgovačkih ruta njegove distribucije na području Norika i Panonije; BOJAN DJURIĆ, HARALD W. MÜLLER, „White Marbles in Noricum and Pannonia: an outline of the Roman Quarries and their Products“, *Marbles et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires, Actes du VIIIe Colloque International de l'Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity (ASMOSIA)*, Aix-en-Provence 12-18 Juni 2006, Paris, 2009., 111-127.
- ²⁶ ALKA STARAC, The use of the marble... (bilj. 23), 363-375.
- ²⁷ A. Starac prepoznaje postojanje barem sedam kamenoklesarskih kiparskih radionica na području Istre. Od toga je obrada i izrada skulpture u mramoru potvrđena za sada samo u Puli. ALKA STARAC, „A marble slab with relief of a stonemason“, *Marmora*, 2, 2007., 135-136; Ista, „Stone-mason's workshops in Istria. Records of funerary monuments“, *Les ateliers de sculpture régionaux : techniques, styles et iconographie. Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain*, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007, ur: V. Gaggadis-Robin *et al.*, Arles et Aix-en-Provence, 2009., 199-206.
- ²⁸ NENAD CAMBI, Local Sculpture from Illyricum... (bilj. 3), 14, i dalje..
- ²⁹ AURELI ÀLVAREZ, ISABEL RODÀ, The Analysis of the marble... (bilj. 24), 167-174.
- ³⁰ AURELI ÀLVAREZ, ISABEL RODÀ, The Analysis of the marble... (bilj. 24), 167-174.
- ³¹ BOJAN DJURIĆ *et al.*, Karakteriziranje mramornih spomenika... (bilj. 25), 10, i dalje. .
- ³² Uz navedene, pojavljuju se afrički i maloazijski mramori te ostali vridni arhitektonski materijali poput granita, porfira i sl., što se posebno ističe u arhitekturi Dioklecijanove palače; KATJA MARASOVIĆ, DANIELA MATETIĆ POLJAK, „Uпотреba dekorativnog kamena u Dioklecijanovoj palači u Splitu“, *Histria Antiqua*, 19, 2010., 89-100. Vidi još: JOHN WARD PERKINS, Dalmatia and the marble... (bilj. 5) 39; MARIJA BUZOVIĆ, „Roman sculpture in Pannonia between imports and local production“, *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA, Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity*, Rome, 21-26 May 2012, II Volume, ur. P. Pensabene, E. Gasparini, Roma, 2015., 955-967; NENAD CAMBI, Local Sculpture from Illyricum... (bilj. 3), 14, i dalje..
- ³³ Najraniji poznati podatak o ovome kipu donosi u svojim „Terenskim zapisima“ iz 1852. Mijat Sabljar. Radi se o rukopisnim bilježnicama koje se danas većinom čuvaju u Zbirci planoteke, Ministarstva kulture Republike Hrvatske, MK-UZKB-OMS/7.
- ³⁴ MIJAT SABLJAR, Terenski zapisi... (bilj. 33)
- ³⁵ PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, DOMAGOJ MUDRONJA, Arhivski podaci (bilj. 1).
- ³⁶ Podatke o okolnostima nalaza kipa pedesetak godina poslije zapisuje ninski povjesničar don Luka Jelić. U rukopisu, koji se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu, Jelić piše da je kip pronađen u kući obitelji Gojić na Kraljevcu. Radi se o području Nina smještenome u neposrednoj blizini Crkvice Sv. Križa; Arheološki muzej u Splitu, arhiv don L. Jelića, pozicija V, sv. 13-1, ninski spomenici, opis gradskog trga. U dvama člancima iz 1900. i 1901. Jelić potom spominje kip kada opisuje područje smješteno sjeverno i u neposrednoj blizini enonskoga foruma; LUKA JELIĆ, „Spomenici grada Nina“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s., god. IV (1899. – 1900.), 1900., 167; isti, „Spomenici grada Nina“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s., god. V, 1901., 184. Mate Suić povezuje pojavu kipa i kulta Izide s autohtonim liburnskim kultovima, posebno kultom Venere Anzotike, štovanima najvjerojatnije na zapadnome dijelu poluotoka; MATE SUIĆ, *Nin, povijesni i umjetnički spomenici*, Zadar, 1979., 76-80. O pripadnosti kipa *Augusteumu* i zgradama uz forum, odnosno hramu Venere Anzotike raspravlja i Petar Selem ne donoseći konačni zaključak; PETAR SELEM, *Izidin trag*, Split, 1997., 1.11., 54-55. U kasnijemu izdanju, u koautorstvu s Ingom Vilogorac Brčić, dvoje se autora više priklanja smještaju kipa uz svetište Anzotike; PETAR SELEM, INGA VILOGORAC BRČIĆ, *ROMIC I, Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia I*, Znakovi i riječi, *Signa et litterae*, vol. V, Zagreb, 2015., br. 23, 31-33.
- ³⁷ Za opis nošnje ovoga kipa vidi: MARIJA KOLEGA, Antička kamena plastika u Liburniji od 1. do 4. st., doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2004., 59, i dalje. . Kolega identificira tuniku kao *calasis*, nalik na jonski hiton. Za opis rimskih ženskih nošnji s referencom na antičke izvore vidi: LILLIAN M. WILSON, *The Clothing of the Ancient Romans*, The Johns Hopkins Studies in Archaeology, No. 24, Baltimore – London, 1938., 138-166.
- ³⁸ Za raspravu o ikonografijama Izide i njezinih sljedbenica vidi: PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, *Razvoj misterijskih kultura u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2019., 203-221, s prethodnom literaturom.
- ³⁹ PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, *Razvoj misterijskih kultura...*(bilj. 38).
- ⁴⁰ Usp. bilj. 38.
- ⁴¹ PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, *Razvoj misterijskih kultura...*(bilj.38).
- ⁴² NENAD CAMBI, „Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji“, *Histria Antiqua*, 4, 1998., 49; isti, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005., 32-33, bilj. 100; BRUNA KUNTIĆ-MAKVIĆ, H ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ, *Archaeologia Adriatica*, 11, 2008., 335-348.
- ⁴³ NENAD CAMBI, Skupine...(bilj. 41), 47-49; isti, *Kiparstvo...*(bilj. 41), 30-33. Ovu je temu nedavno razmislila: MARTINA DUBOLNIĆ GLAVAN, *Civitas Aenona. Primjer romanizacije liburnske općine*, Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015., 333, i dalje.
- ⁴⁴ MARTINA DUBOLNIĆ GLAVAN, *Civitas Aenona. Primjer romanizacije...*(bilj. 43).

- ⁴⁵ NENAD CAMBI, Skupine... (bilj. 41), 47-49; isti, Kiparstvo... (bilj. 41), 30-33.
- ⁴⁶ Usp. bilj. 42.
- ⁴⁷ PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ, DOMAGOJ MUDRONJA, „Arhivski podaci“, u postupku objavljivanja (bilj. 1).
- ⁴⁸ K. LASKARIDIS, V PERDIKATIS, „Characterisation of the timeless white marble and quarrying activity in Thassos“, *ASMOSIA VII, Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA*, Thasos 15-20 septembre 2003, Paris-Athènes, 2009., 310-317.
- ⁴⁹ JOHN J. HERRMANN, JR., RICHARD NEWMAN, „The exportation of dolomitic sculptural marble from Thasos: evidence from Mediterranean and other collections*“, *Asmosia III Athens: Transaction of the 3rd International Symposium of the Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*, ur. Y. Maniatis et al., Athens, 1995., 73-86.
- ⁵⁰ JOHN J. HERRMANN, JR., RICHARD NEWMAN, The exportation... (bilj. 45), 73-86; isti, „Dolomitic marble from Thasos near and far: Macedonia, Ephesos and the Rhone“, *Actes de la IVe Conférence internationale ASMOSIA IV, Archéomatériaux, Marbles et autres roches*, ur. M. Schvoerer, Bordeaux-Talence, 9-13 octobre 1995, Bordeaux, 1999., 293-303; NIKOLAAS J. VAN DER MERWE et al., „Isotopic source determination of Greek and Roman marble sculptures in the Museum of Fine Arts in Boston: recent analyses“, *Actes de la IVe Conférence internationale ASMOSIA IV, Archéomatériaux, Marbles et autres roches*, ur. M. Schvoerer, Bordeaux-Talence, 9-13 octobre 1995, Bordeaux, 1999., 177-184; JOHN. J. HERRMANN, JR. et al, „Identifying dolomitic marble 2000-2003: The Capitoline Museums, New York, and Somnus-Hypnos in Urbisaglia“, *ASMOSIA VII, Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA*, Thasos 15-20 septembre 2003, Paris-Athènes, 2009., 533-545; E. J. WALTERS, „Thasian Julius Caesar“, *ASMOSIA VII, Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA*, Thasos 15-20 septembre 2003, Paris-Athènes, 2009., 31-41.
- ⁵¹ JOHN J. HERRMANN, JR., RICHARD NEWMAN, The exportation... (bilj. 45), 79-80.
- ⁵² M. WURCH-KOZELJ, TONI KOZELJ, „Roman quarries of Apse-Sarcophagi in Thasos of the second and third centuries“, *Asmosia III Athens: Transaction of the 3rd International Symposium of the Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity*, ur. Y. Maniatis et al., Athens, 1995., 41, i dalje ; JOHN J. HERRMANN et al., „Thasian exports of prefabricated statuettes“, *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, ASMOSIA X, Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA, Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity*, Rome, 21-26 May 2012, I Volume, ur. P. Pensabene, E. Gasparini, Roma, 2015., 156-161.
- ⁵³ M. WURCH-KOZELJ, TONI KOZELJ, „Roman quarries of Apse-Sarcophagi in Thasos ... (bilj. 52); JOHN J. HERRMANN et al., „Thasian exports of prefabricated statuettes“... (bilj. 52).
- ⁵⁴ JOHN J. HERRMANN, JR., RICHARD NEWMAN, The exportation... (bilj. 45), 73; GINA E. BORROMEO et al., „Macedonian workmanship on a Thasian marble Hadrian in Providence?“, *ASMOSIA VII, Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA*, Thasos 15-20 septembre 2003, Paris-Athènes, 2009., 43-51; THEODOSIA STEFANOUDOU-TIVERIOU, „Thasian marble: a connection between Thasos and Thessaloniki“, *ASMOSIA VII, Actes du VIIe colloque international de l'ASMOSIA*, Thasos 15-20 septembre 2003, Paris-Athènes, 2009., 20-29. Spominju se i radionice taškoga mramora u Egiptu, JOHN J. HERRMANN, JR., „Demeter-Isis or the Egyptian Demeter?“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 114 (1999.), 2000., 108-112.
- ⁵⁵ MARIJA KOLEGA, „Sculpture no. 8, Vespasian“, *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, roman sculpture from the Augusteum at Narona*, ur. E. Marin, Split, 2004., 94-102.
- ⁵⁶ AURELI ÀLVAREZ, ISABEL RODÀ, The Analysis of the marble... (bilj. 24), 167-174.
- ⁵⁷ Sustavnim arheološkim istraživanjima provedenima između 1995. i 1996. pronađeno je sedamnaest kipova. Poznata su još najmanje tri koja potječu iz Vida, a dio su nekih prijašnjih otkrića i niz glava i ulomaka koji su također povezivi uz kipove iz *Augusteuma*. EMILIO MARIN et al., „The statues from the Augusteum“, *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, roman sculpture from the Augusteum at Narona*, ur. E. Marin, Split, 2004., 70-166; AURELI ÀLVAREZ, ISABEL RODÀ, The Analysis of the marble... (bilj. 24), 167-174.
- ⁵⁸ MARIJA KOLEGA, Sculpture no. 8... (bilj. 51), 94-102; AURELI ÀLVAREZ, ISABEL RODÀ, The Analysis of the marble... (bilj. 24), 167; NENAD CAMBI, Kiparstvo... (bilj. 41), 64-65.
- ⁵⁹ NENAD CAMBI, Kiparstvo... (bilj. 41), 30.
- ⁶⁰ VESNA GIRARDI JURKIĆ, KRISTINA DŽIN, „Agripinin portret u odnosu prema rimskim ženskim portretima s pulskog i nezakcijskog agera“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 99 No. 1, 2006., 113-121.
- ⁶¹ NENAD CAMBI, Kiparstvo... (bilj. 41), 11-63.
- ⁶² MATILDE DE ANGELIS D'OSSAT, „Trono Ludovisi“, *Palazzo Altamps. Le collezioni*, Milano, 2011., 195-195.
- ⁶³ Za prijepis aretalogija i prijevod na engleski: PARASKEVI MARTZAVOU, „Isis Aretalogies, Initiations and Emotions: the Isis Aretalogies as a source for the study of emotions“, *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, ur. A. Chaniotis, Stuttgart, 2012., 287-290.

On the “Materiality” of the Statue of Isis from Enona

PALMA KARKOVIĆ TAKALIĆ

The paper discusses the statue of Isis from Enona, preserved in the Archaeological Museum in Zagreb, which has recently been the subject of mineral, petrographic and chemical analysis. The statue was most likely carved from marble quarried at cape Vathy on the Aegean island of Thassos.

The paper provides a brief survey of the use of marble as a building and sculptural material in the Roman period, as well as an overview of research of ancient marbles from the 17th century to the present day. The most common modern methods of analysis of ancient stone are microscopic mineral and petrographic analysis of thin samples, and analysis of stable isotopes of carbon and oxygen, performed on a sample taken from this statue. The paper includes a description of the statue and an overview of previous research that points to disagreements over the question of its identification – as an empress – “member” of the Enon Julio-Claudian group of imperial statues, or as the goddess Isis.

The author also focuses on ancient marbles from the island of Thassos, their workshops and sculptures. The formal, stylistic and comparative analysis in relation to other known statues from the territory of the Roman colony Jader brought forward the question of the workshop that might have produced the statue of Isis. Considering the different techniques, manner and quality of execution of the tunic folds and of the so-called veil of Isis, it can be assumed that the statue arrived from Thassos or some other distribution centre of the marble in question as a semi-finished product, and was then finished in a local Enon or Jadera workshop. Given the scarcity of Thassos marble in Croatian and international museum collections, as well as its use for some of the most famous and beautiful sculptures such as the Ludovisi Throne, it is argued that in the case of the statue from Enona, the choice of material was not accidental, since it perfectly reflects the particularities of the numerous “natures” of the goddess Isis.